

PAPP LÁSZLÓ: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása

Budapest, 1959. Nyelvtud. Ért. 19. sz. 78 l.

Egy újonnan meginduló, és már eddig is szép eredményeket elért nyelvészeti tudományágnak, a nyelvjárástörténetnek újabb terméke ez a könyv. A dolgozat célja kettős: módszertani szempontokat ad, másrészt bemutatja Kölcese község nyelvállapotát a XVI. század végén.

Bevezetésében Papp László a nyelvjárástörténet elvi kérdéseivel foglalkozik. Az első fejezet a levéltárakban feltárt anyag nyelvjárástörténeti értékesítéséről szól. Először a Nagyváradon kelt iratokat mutatja be, néhányat közülük teljes terjedelmében le is közöl. Az iratok ún. menedéklevelek, azaz nyugták bizonyos pénzösszeg átvételéről, fassio-levelek, azaz valamely kötelezettség írásba foglalása, feljegyzések, tanúvallomások stb. Összesen tíz ilyen magyar nyelvű iratot vizsgál a XVI. sz. utolsó harmadából. Az iratok alapján próbál bizonyos nyelvjárási vonásokat tisztázni Nagyvárad XVI. századi nyelvében. Majd ugyanezzel az eljárással öt Mezőtúron és nyolc Butkán (Zemplén m.) keltezett iratot fog vallatóra nagyjából ugyanebből az időszakból. A következő fejezet az egyéni nyelvhasználat és nyelvjárás kérdéseivel foglalkozik. Megvizsgálja három nemes: Ecsedi Báthori István, Tatay István és Daróczi Sérafin nyelvjárását, illetőleg nyelvhasználatát.

A dolgozat utolsó és legterjedelmesebb fejezete Kölcese Szatmár megyei község XVI. századi nyelvjárásával foglalkozik 25 irat alapján. Részletesen elemzi a nyelvemlékek helyesírását és hangtanát, és ezek alapján jellemzi a község akkori, az egykorú iratokból kibontakozó nyelvjárási sajátosságait.

Tudvalevő, hogy a nyomdász mennyire megváltoztathatja a szerző nyelvjárási sajátosságait a könyvnyomtatás korai szakaszában is. Nyomtatott könyvek nyelvjárási vizsgálatakor nem elég tudni a szerző nyelvjárását, születési helyét és életkörülményeit, mert nyelvjárási szempontból gyakran ugyanolyan fontos, vagy hangtani szempontból még fontosabb is lehet a nyomdász nyelvjárása, illetőleg nyelvi tudata.

Egy-egy kódex nyelvjárását nemcsak azért nehéz megállapítani, mert gyakran több kéz írása, szerzőjéről, illetve másolójáról a legtöbbször semmit sem tudunk, hanem azért is, mert a kódexek általában másolatok. Egyes másolók igyekeztek híven: „filológus” módon másolni, mások pedig átídomították a másolt szöveget saját nyelvjárásukhoz. A legtöbbször pedig szinte kompromisszum született: részben megtartották a másolt szöveg nyelvjárási sajátosságait, másrészt viszont átírták.

Így tehát éppen a nyomda és a másolás „zavaró” hatásaitól független, többé-kevésbé helyhez és személyhez köthető misszilis levelek és hivatalos iratok szerzőitől várhattunk volna kézzelfogható eredményeket.

Papp László dolgozatának elolvasása arról győzött meg, hogy itt is rengeteg „zavaró” körülménnyel kell számolnunk. Maga az a tény, hogy a nagyobb mérvű írásbeliség megindulása a XVI. században éppen a török hódoltság idejére esik, mikor a népmozgalmak minden addigi időszaknál hevesebben mozgatták és keverték meg az ország lakosságát, maga ez a tény is némi magyarázatul szolgálhat a keveréknyelvjárások, sőt bizonyos „köznyelvnek” a kialakulására. Ugyanekkor bizonyos „irodalmi” nyelvi normák is ekkor kezdenek kialakulni, amelyek az írástudó réteget egységesebb nyelvhasználatra szorították, és a kirívóbb nyelvjárási sajátságok lecsiszolásához vezettek. A franciában a központi, Párizs környéki nyelvjárás már korán vezető rangra emelkedett ugyan, de a más történelmi viszonyok, a hosszan tartó feudális elkülönülés provinciális művelődési központokat is létrehozott. Így a picard, a gascogne-i, burgund stb. nyelvjárások szinte külön nyelvek voltak, a francien-t, az Ile de France nyelvét külön meg kellett tanulni. Hasonló volt a helyzet az olasz, a spanyol és a német nyelvjárások területén is. A középkori társadalomtörténeti viszonyok hatása még ma is érződik. A magyar nyelvjárások még legdifferenciáltabb korukban, a XVIII—XIX. sz. fordulóján sem mutattak egymástól jelentős eltéréseket.

Mivel a XVI. sz. végén nem voltak jelentős, a párizsival vetekedő tekintélyű nyelvjárásaink, a nyelvi normák kialakulásakor ez olyasféle „koiné”-ra vezetett, amely a leginkább közös elemekből tevődött össze, de a peremnyelvjárásokon kívül mindegyik adott bele valamilyen — nem kirívó — színt. Ennek a „köznyelvi” egységnek a hatása a szerzőtől tárgyalt levéltári anyagon is megmutatkozik, tehát már a XVI. sz. második felében is csak a vizsgált községek vagy városok „köznyelvi” nyelvjárását tanulmányozhatjuk ezekből az iratokból. A nehézségek mellett azonban mégis ez a módszer több eredménnyel kecsegtethet, mint egy-egy személy nyelvallapotának vizsgálata: „Ha ugyanis több kéz írásából sikerül kihámozni egy bizonyos időben ugyanazt a nyelvallapotot ugyanazon a helyen, kétségtelenül valószínűbb, hogy valóban az akkori — a vizsgált korbéli — és az ottani — a vizsgált helyen, földrajzi ponton való — nyelvallapotot tártuk fel az emlékekben, mintha csupán egyetlen kéz alapján — egyetlen kéznek bármily nagy tömegű írása alapján — kíséreljük meg egy múltbeli kor egy adott földrajzi ponton való nyelvi viszonyainak rekonstruálását. A lokalizálhatóság nehézségeinek — talán halmozott — felsorolása egyrészt nem túlzás, másrészt nem azt jelenti, hogy lehetetlennek tartom a történeti nyelvjáráskutatás ilyenfajta művelését. Éppen ellenkezőleg: a nehézségek leküzdése vagy — ha ez nem mindenkor sikerül — a nehézségek világos felismerése, állandó számomartatásuk olyan izgalmas feladattá teszi ezt a munkát, amilyen nem sok van a problémákban különben is gazdag történeti nyelvtudományban” (39).

Három egyén nyelvallapotát is megvizsgálja a szerző, egy — a politikai életben is jelentős szerepet vivő — főúrért (Ecsedi Báthori István), egy másik nemesét (Tatay István), aki családi körülményei miatt több helyen megfordult, és egy olyan nemesét (Daróczi Sérafin), aki alig mozdult ki birtokáról. Még az egyéneknél is sok ingadozás fordul elő.

Még hogy a nagyon óvatos fogalmazáson is túlmenjek óvatosságban, én nem vagyok olyan biztos abban, hogy a váradi iratok olyan következetesen megkülönböztették a palatalis labialis magánhangzókat, és hogy *Zeóch* László nevét okvetlenül *Szócs*-nek, *Zeuch* György nevét pedig *Szücs*-nek kell olvasnunk. Ez természetesen lehetséges, de az is meglehetően, hogy gyakran a kétféle

írasmód ugyanazt a hangot jelöli. Ehhez az állításhoz persze számomra is nagyobb anyag vizsgálata volna szükséges. Mikor még ezt a viszonylag biztos deszkát is kirántom a vizsgálódás alól, ugyanakkor nem osztom teljes mértékben a szerzőnek azt az óvatos véleményét, amelyet az írásbeli tények előtt meghajolva megfogalmazott: „nem lehetetlen az sem, hogy Daróczi Sérafin ingadozó nyelvhasználat — az írásbeliség hatásától függetlenül — ingadozó nyelvállapotnak, a daróci nyelvjárásban akkor megvolt variánsgazdagságnak a vetülete” (50). A 20. lapon is azt fejtegeti, hogy a rendszer állandó változása jellemzi a nyelvet, és hogy az ingadozó nyelvhasználat a valóság tükröződése, a valóságé, amely sohasem statikus, hanem mindig éppen változásában mutatja meg a nyelvet. Természetes dolog, hogy a nyelvtörténész és így a nyelvjárás-történész is elsősorban az írott anyagra támaszkodhatik. Én azonban elképzelhetetlennek tartom, hogy ne lett volna kevésbé kevert, mondhatnám „rendszeresebb” nyelvjárás a XVI. században. Az írástudók csak egy vékonyka réteget alkották az egész lakosságnak, és éppen ezek voltak a legkevésbé helyhez kötött, vándor elemek, akik akár azért, mert sokfelé megfordulván maguk is kevert nyelvjárást beszéltek, akár egy bármilyen kezdetleges, de mégiscsak meglevő köznyelvi norma hatására „köznyelviesítették” írásukat. A rendszerszerűbb — ha tetszik statikusabb — nyelvjárási állapotot nem Ecsedi Báthori István, de még csak Tatay István vagy Daróczi Sérafin sem képviselték, sem ezek íródeákjai, még a végvári katonák sem, hanem az írástudatlan jobbágyok és természetesen a nők. Sajnos, ezek nyelvéről nemcsak hogy nincsenek följegyzéseink, de nem is remélhetjük, hogy előkerülnek, hiszen a jobbágyleveleket is nagyrészt íródeákok írták. Az írásban fennmaradt levelekből és okmányokból tehát csak egy egész vékony réteg nyelvi állapotára lehet következtetni, amely éppen a hivatalos cél miatt ösztönösen vagy tudatosan kerülte a provincializmusokat. Ha ezekből az írásokból óhajtanánk a nyelvjárás XVI. századi állapotára következtetni, az olyan volna, mintha a mai nyelvjárásokat többszörösen bírósívelt és sokfelé katonáskodott tudálékoskodó ember beszéde alapján jegyeznénk föl. Több évtizedes nyelvjárás-gyűjtő tapasztalataim alapján úgy látom, hogy most, a XX. század közepén vannak ugyan bomlófélben levő tájszólások, ahol variánsok nagy számban fordulnak elő, ahol a nyelvjárás már alig megfogható valami, mert „így is mondják, úgy is mondják, amúgy is mondják”. Ugyanakkor elég szép számban akadnak ma is ha nem is „statikus”, de eléggé rendszerszerű nyelvjárások, ahol a párhuzamos variánsok száma igen csekély, és ha egy-két jó adatközlővel gyűjtöttünk, az ellenőrzések során alig kell új adatot beírunk. Persze ilyen faluban is lehet rossz adatközlőt találni. A hiba ott van, hogy egy rossz nyelvjárási adatközlő ma is teljesen hamis képet adhat egy-egy nyelvjárásról, a múltban pedig nem válogathatunk adatközlők között, legalábbis legtöbbször nem. És a fentiek alapján biztosak lehetünk benne, hogy a XVI. századi „nyelvjárási adatközlők” főleg a „rossz adatközlők” kategóriájába tartoznak, mert rendszerint tudatosan vagy öntudatlanul kerülnek a nyelvjárásiasságot.

Az írásos emlékek alapján levont és levonható következtetések tehát tényekből indulnak ki, és így igazak is, de félrevezetőek lehetnek, ha nem tipikusak. Ha ma egy tarnalelesi palóc ember labiális *a*-kat mond, az nyelvi tény, de nemcsak hogy nem jellemző Tarnaleesz nyelvjárására, de még csak variánsnak sem vehető, mert a község több ezer lakosából csak 1—2 ezreléknél található meg. Bazsó Lidi néni önéletrajzában a nyelve viszont rendszerűen *i*-ző és *ë*-ző (MNYelvj. IV, 115—53). Az utólagos nyelvjárási

gyűjtés igazolta, hogy Lidi néni írása szinte teljes hűséggel adja vissza Martos nyelvjárását a századfordulóról és a XX. sz. első feléből. Ma is még szinte azonos a martosi nyelvjárás ezzel a XX. századi „nyelvemlékkel”. Alig hiszem, hogy a XVI. századból is kerülne elő hasonlóan tipikus nyelvemlék.

Elég hosszasan időztem ennél a kérdésnél. Nem azt akartam mindezzel mondani, hogy a nyelvjárástörténet művelése lehetetlen vagy illuzorikus, hanem mindössze azt, hogy a nyelvi valóság a XVI. században is a nyelvterület számos pontján sokkal egységesebb és „sematikusabb” volt vagy lehetett, mint azt az írástudóktól származó nyelvemlékek mutatják.

A Kölcse és környékére lokalizálható XVI. sz. végi nyelvjárási kép azért eléggé megbízható, mert sikerült viszonylag nagy nyelvi anyag alapján fölvázolni. A főtebb elmondottak szerintem Kölcse-re is vonatkoznak, mert a kép itt is szükségszerűen „köznyelviesebb” és kevésbé egységes, mint a XVI. századi Kölcse többségének nyelve lehetett, de itt a sok szerző nyelve többé-kevésbé semlegesíti az írásbeliség hatását, és a „nagy számok törvénye” alapján sokkal hitelesebben kirajzolódhatik az illető kor és hely nyelvállapota, mint kevés és kevés kéztől származó írás alapján, amikor ugyanis a tévedési lehetőség igen nagy.

Igaza van a szerzőnek, hogy nyelvtörténetet és így nyelvjárástörténetet is csak a dialektikus materializmus segítségével lehet eredményesen művelni, az adatokat sokoldalúan kell mérlegelni, belehelyezni a kor gazdasági és társadalmi viszonyaiba. Az adatok így válhatnak beszélő adatokká. De abban is igaza van, hogy sok buktatón és nehézségen kell átjutnunk, sok részlettanulmányra lesz még szükségünk, amíg csak nagy vonalakban is kibontakozik előttünk egy-egy kor nyelvi állapota a maga földrajzi tagozottságában is.

KÁLMÁN BÉLA